

OSMANLILARDA ZULMÜN MEN'İ

AVOIDING OF INJUSTICE (ZULM) IN THE OTTOMAN EMPIRE

Ali Sinan Bilgili*
Özlem Bektaş Öztaşkın**

*“Ol şehindir saadet-i kevneyn,
Meyli yok zulme, adle mâîldir.
Hazret-i izzete ahabbünâs,
Yevm-i mahşerde şâh-ı adîldir.”*
(Defterdar Mehmed Paşa)

Özet

Osmanlı Devleti “Saltanatın bekâsı ‘adâlet iledir. Nitekim zulm iden Hakdan cüdadır” anlayışından hareketle, hâkimiyetini sürdürdüğü topraklara asırlar boyunca adaleti en uç noktalarına kadar götürmüş ve reyaya zulm’ü tüm kanunname, adaletnâme ve uygulamaları ile engellemiştir. Araştırmamızda; İslâm devlet geleneğinin ürünü olarak Osmanlı Devleti’nde “zulmün men’i” için yapılanlar hülâsa olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: zulmün men’i, adalet, hukuk, kanunname

Abstract

The Ottoman Empire carried the justice everywhere that he reigned by the motto “The maintenance of the saltanat is possible only with justice... those who torture is away from God” and avoided zulm by the law. In our researches, as a “necessity of the state custom” all the applications to avoid the injustice will be revealed.

Keywords: Avoiding of Injustice, justice, law, legislation, zulm

* Doç.Dr., Atatürk Üni., Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD.

** Atatürk Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilgiler Eğitimi, Doktora Öğrencisi.

Giriş

Zulüm, kelime manası itibariyle “bir şeyi kendi yerinden başka bir yere koyma, haksızlık, eziyet” anlamları taşır. Devlet resmî dilinde zulüm, “devlet görevlilerinin şer’i ve örfi hukukta tanınmayan bir yola başvurarak, halka türlü yollarla haksız ve ağır işlemler yapmaları” anlamına gelmektedir. Zulmün men’i ise “bunlardan esirgeme veya önleme” demektir.

Osmanlılar mensup oldukları dinin gereği olarak, zulmün zıttı olan; “Allah size mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.” (Nisa, 58) buyruğunu devlet yönetme anlayışının ve devlet yapılarının temel prensibi olarak kabul etmişlerdir. Osmanlı ideolojisinin oluşturulmasında rol oynayan pek çok Osmanlı aydını da devletin bekasından ve dünya hâkimiyetinin sağlanmasından bahsederken; “Kâfir bir devlet uzun ömürlü olabilir, fakat zalim bir devlet fazla yaşamaz” veya “küfür ile dünya durur, zulüm ile durmaz”¹ anlayışıyla, devletin ve saltanatın geleceğini Hırzû'l-Mülûk'ün “... ve saltanatın bekâsı 'adâlet ve yarar' asker iledir.”² ifadesiyle adalete bağlamışlardır. Nitekim Kitâb-ı Müstetâb, “Devlet-i Aliyye adl ile ka'imdir.” ifadesiyle Osmanlı Devleti'nin adaletle ayakta durduğunu ve “... ve illâ zulm ile memâlik vîrân olması mukarrerdir.” cümlesiyle de adaletin terk edilip, zulüm başlaması halinde memleketin harap olacağını belirtir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa devlet adamlarına öğütler verirken, zulümden son derece sakınmak, zalime yardımcı olmamak ve mümkün merteye karşı koymak, mazlum ve gariplerin gönlünü ve hayır dualarını almak için çalışmak gerektiğini söyler³. Kitâb-ı Müstetâb adalet üzere olunmamasını, “Adâlet bâ'is-i kurb-i hudâdır, nitekim zulm iden Hakdan cüdadır”⁴ mısralarıyla Hak'tan ayrılmak olarak nitelendirmişlerdir.

Bu anlayışa bağlı olarak Osmanlı Devleti, “vedâyi-i hâlik-i kibriyâ” (Allah'ın emaneti) olan halkı adâletle yönetebilmenin en önemli yolu olarak, “reâyâyâ zulüm edilmesini önlemek” prensibini tüm kanun ve nizamlarının ana düsturu olarak almıştır. Pek çok siyasetname, adaletname, kronik ve

¹ Koçi Bey, *Risale*, (Sad.Z.Danuşman), Ankara 1985, s.69.

² Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar; *Kitâb-ı Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimin ve Menâfi'i'l-Mü'minin-Hırzû'l-Mülûk*, (Haz. Yaşar Yücel) Ankara 1988, s.176.

³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâiyih'ül-vüzerâ v'el-ümerâ (Devlet Adamlarına Öğütler)*, (Sad.H.R.Uğural), İstanbul 1987, s.93.

⁴ Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, s.21.

hükümlerde, bid'atlerin, yani “şeriat ve kanuna” aykırı davranışların, dine, devletin temel felsefesine ve varlık sebebine aykırı olduğu yolunda görüş bildirilmesi bunun tezahürüdür. Mesela; Defterdar Mehmed Paşa, “... bu cihetden dahî reâyânın himaye olunması devlet-i aliyyenin ziyade ehem ve elzem olan umûrundandır, dest-i zulümden emin olub def'i taaddüleri ve ref'-i bida' ü mezâlimleri elzem-i diniyedir.” der⁵. Keza, Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi, “... pâdişâhımızın emr-i şerifleri budur kim, 'adalet olup, eğer keferenin cizyeleridir, eğer koyun haklarıdır, eğer sâyir hizmetlerdir, kanûnlarından ziyade taleb olunmayup, bir re'âyâyâ zulm ü gadr olunmasun”⁶ demektedir. Bu meyanda yöneticilerin “re'âyâ fukarâsına” zulmetmesi İslâm geleneği çerçevesinde büyük günahlardan sayılmış ve ahirette sorumlu tutulacakları beyan edilmiştir⁷. Nitekim Hz.Muhammed (S.A.V) “Mazlûm kâfir bile olsa onun duasından sakınınız”⁸ ve “Zulüm kıyamet günününün karanlıklarındandır”⁹ buyurmuştur. Koçi Bey de, “İslâm ülkelerinde bir memlekette zerre kadar bir kimseye zulüm olsa ceza gününde padişahlardan sorulur, cenab-ı Hakk'ın huzurunda cevap olmaz. Zulüm görenin ahı hanümanlar harap eder. Zavalhıların gözyaşları dünyayı fena boğar.” demektedir¹⁰. Zulüm, Osmanlı devlet geleneği ve hukukunda ise bir suç sayılmıştır. Nitekim 1595'de Tebriz beylerbeyi Hasan Paşa'ya ve Tebriz kadısına gönderilen hükümlerde; sabıka Tebriz beylerbeyi olan Hızır Paşa'nın reaya ve kul taifesine zulüm ettiği şikâyet olunduğu, eğer bu doğru ise Hızır Paşa'nın reaya ile davalarının görülmesi ve gereken cezanın verilmesi emredilmiştir¹¹. Keza, Koçi Bey, “... zulüm ve fesatları sabit ve tahakkuk etmiş olanların azil ile yetinilmeyip şeriat ve kanun icabı cezalarının verilmesi” gerektiğini yazmıştır¹².

⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s.95.

⁶ Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadiri) Efendi Tarihi (Metin Tahlil) I, (Haz., Ziya Yılmaz), Ankara 2003, s.378.

⁷ Artun Ünsal, “Yurttaşlık Zor Zanaat”, 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş Doğru, İstanbul 1998, s.6.

⁸ Ahmed b.Hanbel, *el-Müsned*, Kahire tarihsiz, c.3, s.153.

⁹ Buhârî, *el-Mezalim* 9.

¹⁰ Koçi Bey, s.69.

¹¹ İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Mühime Defteri (MD) 73, hnr.24, s.10, tarih;7 Zilhicce 1003/13 Ağustos 1595; MD 73, hnr.26, s.11, tarih; 21 Zilhicce 1003/27 Ağustos 1595; MD 73, hnr.1115, s.511, tarih;7 M 1004/12 Eylül 1595.

¹² Koçi Bey, s.84.

Şikâyet ve Arzuhal

Osmanlı Devleti teşkilatlanmasında adalet prensibi birinci derecede rol oynayan unsurlardan olması sebebiyle, adaleti sağlamakla ve yürütmekle görevli kurum, devletin yönetim beyni olarak nitelendirilen Divan-ı Hümayun olmuştur. En üst derecede memurların görev aldığı bu kurum, kanun yapıcı özelliğiyle şer'i, örfi, şikâyet ve davalara bakardı¹³. Ülkenin herhangi bir yerinde vali, askerî sınıf veya vakıf mensuplarının haksızlığına uğrayan veya zulüm gören herkes buraya, ikindi, Cuma ve eyalet divanlarına "arzuhal" ile müracaat edebilir, şikâyetinde bulunabilirdi¹⁴. Şikâyetinde bulunabilme, ister Anadolu Türk'ü olsun, ister Balkan Hıristiyan'ı, halkın sultana her türlü haksızlığı ortadan kaldıracak en yüce adalet makamı ve bir şefkat simgesi olarak bakmasıyla ilgilidir¹⁵. Zira şikâyetin dikkate alınarak adaletin yerine getirilmesi ve her türlü haksızlığın bertaraf edilmesi, mutlak bir hüküm ve güce sahip olan hükümdarın en yüksek sorumluluğu olarak kabul edilirdi. Türk devlet geleneğine göre halk, hükümdarlarının onların huzur ve rahatıyla ilgilendiğini hissetmeliydi¹⁶. Hükümdar ne derece sık halkın şikâyetlerini dinlerse o derece "âdil" sayılırdı. Hükümdarın Tanrı'dan başka kimseye karşı sorumlu olmayan tek otorite olarak, haksızlığı giderebilecek en yüksek otorite ve otoritesini temsil edenlerin hepsinin üstünde "son başvuru yeri" olma özelliğinden dolayı reyanın ulaşabilmesi, adaletin sağlanması ve haksızlıkların bertaraf edilebilmesi açısından önemliydi. Bunun için İslâm devletlerinde hükümdarın bizzat başkanlık ettiği ve halkın şikâyetlerini dinlediği, "Dâr'ü'l-'adl" veya "Divân-i Mezâlim" gibi teşkilatlar kurulmuştu. Osmanlı divan-ı hümayunu bu geleneği devam ettiren bir müessese olarak görülmektedir¹⁷.

¹³ Recep Ahışalı, "Dîvân-ı Hümayûn Teşkilâtı", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, c.6, s.24-33; Ahmet Mumcu, "Divân-ı Hümayûn", *TDVİA*, c.9, s.430-432.

¹⁴ Mehmet İpşirli, "Arzuhal", *TDVİA*, c.3, s.447.

¹⁵ Halil İncalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, İstanbul 2000, s.76

¹⁶ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2004, s.96.

¹⁷ Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 1989, s.190; İncalcık, *Devlet, Hukuk ve Adalet*, s.49,76; Aynı Yazar, *Klasik Çağ*, s.96; K.Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989, s.112.

Herkesin bireysel veya gurup olarak şikâyet için payitahta ve taşradaki makamlara “arz sunma hakkı” vardı. Arzı, bir köy veya kaza halkı, tüccar, esnaf veya askerî sınıftan bir kesim, grup veya bireysel olarak sunabilirdi. Vilâyet kadıları, halkın toplu şikâyetlerini payitahta arz etme yetkisine sahiptiler¹⁸. Gurup olarak çok imzalı sunulan arza “mahzar” denilmekteydi¹⁹.

Şikâyet için arz gönderilmesinde niyet, ilgilinin mutlaka bir zararını veya uğradığı bir haksızlığı gidermek olmalıydı. Şikâyet konuları; eşkiyanın veya memurların soygunculuğu, bir mahkeme kararını tarumama, borcunu ödememe, esnaftan nizama aykırı davranma gibi kanuna aykırı hareketler, köylünün toprak anlaşmazlıkları, sipahinin köylüye zulmü veya sipahinin köylüden vergi alamaması hakkında olabilirdi. Şikâyet için sunulan arzuhallerin kötü bir niyetle verildiği anlaşılırsa yakularak veya yırtılarak imha edilirdi²⁰. Şikâyet hususunda kamu zararı değil, özel zararlar esas alınmıştı. Kamuya ait işler ise umumiyetle mühime ve ahkâm defterinde kayıtlı hükümlerle giderilmeye çalışılmıştır²¹.

Halk şikâyetlerini arz ile sundukları gibi, padişaha doğrudan da iletebilirlerdi. Siyasetnâmelerin “pâdişâhın haftada iki gün zulüm görmüş olanların şikâyetlerini dinlemesi ve zalimden hakkını alıp ihkak-ı hak etmesi ve teb'anın sözünü bilvasıta kendi kulağı ile istimâ etmesi elzemdir²²” ve “Pâdişâhlar aracı olmaksızın kendi kulakları ile dinleyeler. Bundan amaç, bu haberin ülkede yayılması ve zalimlerin kötülük yapmaktan çekinmeleridir²³” şeklindeki ifadeleri, halkla yüz yüze görüşmenin ve şikâyetlerini dinlemenin gerekli olduğunu gösterir. Osmanlı padişahları da ilk dönemlerden itibaren doğrudan doğruya halkın şikâyetlerini dinlemişlerdir. Nitekim Yıldırım Bayezid, halkın şikâyetlerini yüksek bir yere çıkararak dinlemiş ve haksızlığa uğrayanların davalarını çözmüştür. Fatih Sultan Mehmed divan reisliğini veziriazama bıraktıktan sonra, padişahların halkla görüşmesi ve şikâyetlerini dinlemesi Cuma ve bayram namazları, av veya

¹⁸ İnalçık, *Devlet, Hukuk ve Adalet*, s.77; Ö. Lütfi Barkan, “Türkiye’de Servaj var mı idi?”, *Bellekten*, XX/77-80, s.51.

¹⁹ Mehmet İpşirli, “Mahzar”, *TDVİA*, c.27, s.398-401.

²⁰ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) I*, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, s.44; İpşirli, “Arzuhal”, s.447-448.

²¹ İnalçık, *Devlet, Hukuk ve Adalet*, s.51.

²² Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Çev. M.Ş.Çavdaroglu), Ankara, s.24.

²³ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği; Dün Bugün Yarın*, Ankara 1981, s.218

sefere giderken olmuştur. Bu esnada halk, padişaha arzuhal ve “ruk’a”²⁴ denilen bir nevi dilekçe verebilme imkânı bulurdu. Mezalim, davacının şikâyetiyle ortaya çıktığı gibi, hükümdarın çeşitli kontrolleri sonucunda da tespit edilebilirdi. Padişah, halk arasında, kırdaki gezinti yaptığı sıralarda, kılık değiştirerek yaptığı teftişlerle, eyaletlere gizli veya açık gönderdiği müfettiş ve casuslarla tespit yapabiliyordu²⁵.

Arzuhallere Yapılan Muamele ve Zalimlerin Cezalandırılması

Koçi Bey, halktan arzuhal verenlerin arzuhallerinin kapıcılar kethüdası tarafından toplanması, saraya gelindiği vakit bunların tek tek okunması ve gereğinin yapılması için veziriazama hatt-ı şerif yazılarak gönderilmesinin münasip olduğunu beyan eder²⁶. Payitahta sunulan arzuhallerle başta padişah olmak üzere veziriazam ve diğer divan üyeler yakından ilgilenirlerdi²⁷. Kural gereği vezirler, valiler, askerler ve ulema da reaya gibi arzularını veziriazama sunar, o da bunları gerekli görürse sultana arz eder, işin önemine göre sultanın onayını aldıktan sonra onun tuğrası ile bir ferman çıkarırdı²⁸.

Divanlara bizzat başvurarak şikâyetini dile getiren kişi, divan üyeleri tarafından dinlenirdi. İslâm hukukunda kadının hükmü kesin sayıldığı halde, burada kadınların hükümleri de incelenir, haksız görülenler bozulur ve yeniden görüşülmek üzere hüküm yazılarak kadıya gönderilirdi²⁹. Hükmün bir sureti ahkâm veya şikâyet defterine, bir sureti kadı siciline işlenirdi. Mesela; Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan “Atik Şikâyet Defterleri”, eşkıyanın soygunları, memurların istismarı, mahkeme kararlarına itiraz, borçlarla ilgili şikâyetler, köylünün toprak anlaşmazlıkları, sipahinin vergi toplayamama ve esnaf şikâyetlerini havi pek çok hüküm kayıtlıdır.

Bazen konu çok önemliyse kadının yanına bir mübaşir verilerek zulmün ve haksızlığın birlikte soruşturulması istenirdi. İşin önemine göre soruşturma

²⁴ Selânikî, I/44.

²⁵ Kemal, *Selâfîn-nâme*, (Haz. Necdet Öztürk), Ankara 2000, s.77

²⁶ Koçi Bey, s.159.

²⁷ İpşirli, “Arzuhal”, s.447-448.

²⁸ İnalçık, *Klasik Çağ*, s.98.

²⁹ Mumcu, “Divân-ı Hümayûn”, s.431.

emirleri kadıyla birlikte o yerin yöneticilerine gönderilebilirdi. Özel durumlarda yalnızca yöneticinin soruşturma yapması istenebilirdi. Soruşturma fermanlarında bazen, zulüm sabit olursa, hak sahiplerine haklarının verilmesi de emredilirdi. Problemler mümkün olduğunca kısa sürede çözümlenip, adalet gerçekleştirilmeye çalışılırdı. Nitekim kadı sicillerindeki kayıt tarihleri incelendiğinde, genellikle birkaç ay içinde, hem merkezin emir çıkardığını, hem de kadı marifetiyle konunun mahkemeye getirilerek orada çözümlendiği görülmektedir. Divân-ı Hümayûn'un mahkemeye davanın yeniden görülmesi ile ilgili olarak gönderdiği emirde, kendi görüşü üstü kapalı bir biçimde belirtilir, şikâyetçinin delilleri, iddiaları bildirilir ve titizlikle soruşturma yapılması, haklıya hakkının verilmesi istenirdi. Aynı konuda tekrar başvuru gelmesi durumunda kadının cezalandırılacağı üstü kapalı bir biçimde belirtilirdi. Bazı durumlarda ise şikâyetçinin haklı olduğu açıkça yazılırdı. Bu durumda ilgili kadının yapacağı soruşturma ve vereceği hüküm divanın kararına aykırı olamazdı³⁰.

Zulüm suçlarının en önemli sebebi yönetici sınıfın hukukî statüsünde yatmaktadır. Yönetici sınıf üyeleri bugünkü anlamda gerçek kamu hizmetlisi değillerdi. Hâkimiyet gücüne ve siyasî iktidara sahip padişahın hizmetlisiydiler. Dolayısıyla yönetici sınıf üyeleri reayaya iyi davranmak ve adil olmak zorundaydı. Ancak bunu modern anlayıştaki "kamuya hizmet" fikrinden çok, padişaha itaatleri sebebiyle yaparlar ve padişaha hizmet borcunun genel bir sonucu olarak görürlerdi³¹.

Osmanlı hukukuna göre, gerek reayaya zulmeden, gerekse cürm işleyen herkesin öncelikle suçunun kadı huzurunda sabit olması ve kadının hüküm vermesi gerekiyordu. Nitekim 1584 tarihli İç-il kanununda "...her mücrimin cerimesi vilayet kadısı katında ispat olunmadan tutub siyaset itmek şer'a ve kanuna muhaliftir ..." denilmektedir³². Kadı hükmüyle zalimlere, suçun ağırlığına göre hafif ya da ağır cezalar verilebilirdi. Hafif ta'zir cezalarının başın da zulüm suçunu işleyenlere "tevbihnâme" gönderilmesi gelmektedir. Bazı durumlarda

³⁰ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri, Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c.4, s.50.

³¹ Akyılmaz, s.47.

³² Ö. Lütfi Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar I, İstanbul 1943, s.200.

dayak, memurluk yerinin değiştirilmesi, görevden azil³³ gibi cezalar verilebilirdi. Hatta zulmeden sipahiyi döven reayaya ceza verilmemesi bile kanuna konulmuştur³⁴. Eğer soruşturma sonucunda ağır cezaların uygulanmasına hükmedilirse genellikle bu cezanın suçlu İstanbul'a çağrılarak uygulandığı görülmektedir. Ağır cezaların başında hapis gelir. Hapisten daha ağır ceza küreğe konmaktır. Sürgün de ağır bir ceza olarak sık sık uygulanmıştır. Zulüm suçunu işleyenlere verilecek en ağır ceza idamdır. Reayaya zulüm yapmak genel bir siyaseten katil sebebi kabul edilmiş ve askeri sınıfın en küçük mensupları bile zulüm yaptıkları takdirde bu cezaya çarptırılmışlardır. Zulüm sebebiyle ölüm cezası verilirken özellikle verilen cezanın şer'i hukuka uygunluğu vurgulanmış ve konu hakkında çok sayıda fetva yazılmıştır³⁵.

Şikâyet Konuları

Mühimme defterlerindeki şikâyetle ilgili hükümler incelendiğinde dört kategoriye ayrılabilir. Hükümlere tesadüf edilmektedir;

A-Kadının verdiği hükmü veya hücceti tanımayan ve gereğini yerine getirmeyenlere dair şikâyetler. Mesela; Mısır'da Ahmed Bağdâdî'nin "evlâd-ı meşrûta" olan vakıflarına başkalarının karışmasına karşılık padişahın emriyle mahkeme evlâdın hakkını tanımıştır. Ancak bu kararı dinlemeyenler olmuştur. Bunun üzerine Mısır beyine ve kadısına gönderilen bir hükümde; "Davasına muvâfık fetvâ-yı şerîfesi olduğun bildirüp yedinde olan hüccet-i şer'iyeye ve emr-i 'aliye mucibince 'amel olunmak" buyrulmuştur.

B-Kişiler arasındaki hak davalarına dair şikâyetler. Osmanlı hukukunda kişiler arasındaki çatışmalar kanunnamelerle engellenmeye çalışılmıştır. Doğabilecek herhangi bir hukukî duruma karşı da açıklayıcı hükümler konulmuştur. Bu hükümler suçun şekline göre derecelenmiştir. Kişiler arasındaki hak davalarında taşrada çözüme ulaştırılmayan durumlar

³³ "... eğer beylerbeyleri bir tımarı yolunu bulup, ehliyetsiz bir kimseye verirlerse, hak sahibi olanlar, İstanbul'a gelip, feryat ve şikâyet ederlerdi. O beylerbeyi pâdişâhdan pek çok azar yiyip, makamından azline sebep olurdu ..." (Koçi Bey, s.40).

³⁴ "... sipahi kolayına gezerken raiyyeti incidirse raiyyet ol sipahiyi döğör cürm alınmaya ..." (Barkan, Kanunlar, Bozok Kanunnamesi, s.127).

³⁵ Akyılmaz, s.48.

payitahta havale edilmiştir. Bu konuda mühime defterlerinde örnek verilebilecek şu kayıtlar bulunmaktadır;

1-Edirne'de bostâncıbaşıya ve Babaeskisi kadısına hüküm; *"Etrafına topladığı adamlarla, Babaeski'deki Baba Zaviyesi'nin mutasarrıfı olan hanımefendinin kızı Ayşe'nin evini basarak duvarlarını yıkıp, pencerelerini taşıyan eski kocası sipahi Rıdvan oğlu Veli ve adamlarının yakalanarak haklarında gerekenin yapılması ..."*³⁶.

2-Bozüyük ve Söğüt kadılarına hüküm; *"Küfrü gerektiren sözler söylediği için mahkemece eşi ile araları ayrıldı halde, eşini nikah yenilemeden zorla elde etmek istediği bildirilen İnönü kasabası sakinlerinden sipahi Nebi'nin bundan menedilmesi ..."*³⁷.

3-İstakos kadısına ve yeniçeri serdarına hüküm; *"İskatos kazasında sakin bir zimmînin evini basarak hizmetçisini yaralayan ve sırtını güçlü kimselere dayadığı için mahallinde mahkeme edilemeyen Kuloğlu adlı şahsın, davasının Divan-ı Hümayun'da görülmek üzere İstanbul'a gönderilmesi ..."*³⁸.

4-Dâvûd Paşazâde ve Eflani ve muvakkaten Kastamonu kadısı Nûrullâh ve sâbıkâ Beğpazarı kadısı Mevlânâ Halîlî'ye hüküm; *"Eflâni ve Tatay'a tabi Tasmana adlı köy sakinlerinden olup, etrafına topladığı eşkıya ile halkın zorla yem ve yiyeceklerini aldığı, para, mal, emlak, hizmetkâr ve kölelerini gasp ettiği, ırz ve namuslarına musallat olduğu, dövdüğü vb. fesatlar işleyerek halka zulmettiği ihbar edilen Şaban oğlu Mustafa ile suç ortakları olan İbrahim, Musa, Mahmud, Kara Osman, Abbas ve Kara Mustafa adlı şakilerin ve diğerlerinin yakalanıp teftiş edilmeleri ve üzerlerine sabit olan haklar alınıp sahiplerine verildikten sonra haklarında gerekenin yapılması ..."*³⁹.

5-Rûmili'ne mahâyif teftişine ve asker ihracına me'mûr olan Vezir Hasan Paşa'ya hüküm; *"Adamlarıyla birlikte, sabık Ohri sancakbeyi Hasan Bey'in Depelen kazasının Kakos köyündeki çiftliğini basarak öldürmek istediği ihbar edilen şaki Mustafa oğlu Ömer'in teftiş edilerek, aleyhindeki iddia doğru ise hakkındaki gelinmesi ..."*⁴⁰.

³⁶ BA, MD 85, hnr 4, s.4, tarih; 21 Ra 1040/28 Ekim 1630.

³⁷ BA, MD 85, hnr.5, s.5, tarih; 21 Ra 1040/28 Ekim 1630

³⁸ BA, MD 85, hnr.52, s.34, tarih; 21 Ra 1040/28 Ekim 1630

³⁹ BA, MD 85, hnr.707, s.428, tarih; 27 Ş 1040/31 Mart 1631

⁴⁰ BA, MD 85, hnr.152, s.326, tarih; 24 N 1040/26 Nisan 1631

6-Mora sancakbeğine ve Holomiç kadısı ve müftisine hüküm; “Vezir Bayram Paşa’nın kapıcıbaşlarından Rıdvan Çavuş’un Mora’nın Gastun kasabasında bulunan değirmenini zapt edip gelirlerine el koydukları bildirilen şahısların teftiş edilip üzerlerine sabit olan adı geçen çavuşa ait hakların alınması ...”⁴¹.

C-Askerî sınıf mensuplarının kanun dışı olarak reayadan eşya, yiyecek ve para almalarıyla ilgili şikâyetler. Kanunnamelerde askerîler ile reaya arasında münasebetleri düzenleyen pek çok hüküm bulunmaktadır. Mesela; Divriği kanununda; “... zikr olan sancakda reâyâdan yılda bir kerre yağ ve keçe ve odun ve arpa ve otluk ve saman ve kömür salub cüz’i nesne virürler imiş, bid’at olduğu sebebden ref’ olundu. Her ne hâcetleri olursa narh-ı rûzî üzere bazırda satun alalar reâyâyı incitmeyeler. Ve sancak subaşları reâyâ taifesine konub yem ve yemek alurlar imiş, bid’at olduğu sebebden ref olundu. Güç ile kimesnenin evine konub yem ve yemek alınayalar ve aldıklarında her ne olursa değer behâları alalar reâyâdan güç ile nesne almayalar ...”⁴² denilmektedir. Buna rağmen askerî sınıf mensupları kanuna aykırı olarak reayadan eşya ve para almışlardır. Bu konuda mühime defterlerinde örnek verilebilecek şu kayıtlar bulunmaktadır;

1-Keçiborlu ve Ağrasın kadılarına hüküm; “Keçiborlu kazasına bağlı Giresin köyü ahâlîsi, mirliova mütesellimi Mehmed ve adamlarının köylerine gelip karşılıksız olarak yem ve yiyeceklerini aldıkları, kendilerini bağlayıp ailelerine hizmet ettirdikleri ve paralarını alıp eziyet çektirdikleri yolunda şikayette bulduklarından, adı geçen mütesellimin kendisinden davacı olanlarla bir araya getirilip davalarının görülmesi; şayet aleyhindeki iddiaların doğruluğu sabit olursa haksız yere aldığı akçaların sahiplerine iade edilmesi ve kendisinin mütesellimlikten alınarak yerine dürüst birinin tayin edilmesi ...”⁴³.

⁴¹ BA, MD 85, hnr.456, s.138, tarih; 27 Ş 1040/31 Mart 1631

⁴² Barkan, *Kanunlar*, s.118.

⁴³ BA, MD 85, hnr. 43, s.27, tarih; 21 Ra 1040/28 Ekim 1630; Ayrıca bk. BA, MD 12, hnr.863, s.86 tarih; 16 Rebiülahır 979/7 Eylül 1571; MD 12, hnr.13, s.11, tarih;19 L 1026/20 Ekim 1617; MD 12, hnr.173, s.116, tarih;25 Zilhicce 1026/24 Aralık 1617; MD 85, hnr.21, s.15, tarih;4 R 1040/31 Ekim 1630; MD 6, hnr.1348, s.193, tarih;18 zilhicce 972/15 Temmuz 1565; MD 85, hnr.450, s.272, tarih;18 Muharrem 1041/16 Ağustos 1631; MD 7, hnr.47, s.19, tarih;6 Safer 975/12 Ağustos 1567; MD 85, hnr.95, s.58, tarih; 18 Ca 1040/23 Aralık 1630; MD 12, hnr. 887, s.99, tarih;27 Rebiulahır 979/18 Eylül 1571; MD 12, hnr.1030, s.172, tarih;26 Şevval 979/13 Mart 979; MD 12, hnr.13, s.13, tarih;12 Zilkade 977/18 Nisan 1570.

2-Şam defterdarına hüküm; “Şam nahiyelerinde bazılarında beylerbeyinin tayin ettikleri subaşuların havass-ı hümayûna ait yerlere dahledip buraların bâd-ı hevalarını zapt ettiklerinden başka reâyâda zulmettikleri bildirildiğinden, beylerbeyinin ancak suç işleyen reâyânın şer’an verilen cezasının infazına karıştırılıp bunun dışında havass-ı hümayûnun bâd-ı hevasına karıştırılmaması; karışacak olurlarsa tahsil ettikleri bad-ı hevanın zimmetlerine kaydolunması ...”⁴⁴.

3-Hamid beğine ve Afşar kadılarına hüküm; “Afşar kazasına bağlı Bağlıca köyünde halka baskı yaparak mal ve mülklerini haksız yere satıp paralarını alan ve zulmeden sipahi Yakup hakkındaki şikâyetlerin teftiş edilip neticesinin bildirilmesi ...”⁴⁵.

4-Sanduklu kadısına ve Kütâhiyye mütesellimine hüküm; “Yasak olmasına rağmen adamlarıyla birlikte köy-köy dolaşıp devr adı altında kanunsuz olarak mal, eşya ve paralarını alıp ahâlîye zulüm ve eziyette bulunduğu bildirilen Karahisar-ı mütesellimi ile subaşısına engel olunması ve reâyâdan kanunsuz ve haksız yere her ne almışlar ise geri alınıp sahiplerine iade edilmesi ...”⁴⁶.

5-Bosna-Hersek sancakları beylerine ve kadılarına hüküm; “Bosna ve Hersek sancaklarında teftişte bulunan mahayif müfettiş Mevlana Seydi Mahmud, kadı, sipahi ve subaşuların mektuplarıyla huccet verildiği ve kadıların yerli halktan tayin ettikleri nâiblerin yolsuzluk yaptıkları zaim ve sipahi subaşularının öşrü zamanında almayıp zamanında almayıp sonradan fazla aldıkları, sancakbeyi voyvodalarının köylerde reâyâdan bedava yiyecek-içecek alıp hayvanlarını kullandıkları, voyvodaların yanında gezen subaşuların, knezlerin ve knez-oğullarının reâyâyâ çeşitli haksızlıklar yaptıklarını tespit ettiğini bildirdiğinden, sözkonusu haksızlıkların teftiş edilip sonucun arzedilmesi ve suçlular hakkında, gelecek emre göre hareket edilmesi; bundan sonra da bu tür haksızlıkların önüne geçilmesi ve yerli halktan nâib ve subaşı tayin edilmemesi; aksi halde sancakbeyi ve kadıların sorumlu olacakları ve cezalandırılacakları ...”⁴⁷.

⁴⁴ BA, MD 12, hnr.917, s.115, tarih;24 Safer 979/ 18 Temmuz 1572.

⁴⁵ BA, MD 12, hnr.1210, s.265, tarih; evsat-ı Zî'l- hicce 979/ Nisan 1572.

⁴⁶ BA, MD 85, hnr.594, s.361, tarih;2 Za 1040/2 Haziran 1631.

⁴⁷ BA, MD 7, hnr. 496, s.243, tarih;18 C 975/20 Aralık 1567. Ayrıca bk. MD 12, hnr. 413, s.269, tarih;10 Zî'l-ka'de 978/10 Nisan 1571; MD 12, hnr. 7, s.10, tarih;10 Za 977/16 Nisan 1570; MD 12, hnr.39, s.27, tarih;10 Za 977/16 Nisan 1570; MD 12, hnr.352, s.233, tarih;18 Zil-hicce 978/13 Mayıs 1571; MD 85, hnr.229, s.138, tarih;26 Ş 1040/30 Mart 1631; MD 85, hnr.387, s.236, tarih;5 Za 1040/5 Haziran 1631; MD 85, hnr.211, s.128, tarih;10 Ş 1040/14 Mart 1631; MD 85, hnr.29, s.20, tarih;8 R 1040/10 Nisan 1631; MD 83, hnr.67, s.48; MD 12,

6-Şehzade lalasına ve Peçin kadısına hüküm; “Şehzade Selim’in Peçin kazasındaki şemhanesinin mültezimi mültezimi olan Şahoğlu Hüseyin’in halka zulmettiği yolunda, hakkında yapılan şikâyetler ve şer ‘an sabit olursa siyaset olunması ...”⁴⁸.

D-Halkın, kanuna aykırı alınan vergilerden şikâyetleri. Sık görülen şikâyet mevzularından biri de halktan kanuna aykırı fazla vergi alınmasıdır. Devlet tahrirler esnasında, halktan alınacak vergilerin cinsini ve miktarını, daha önceki yıllarda alınan bazı vergilerin kanuna aykırı bulunarak kaldırıldığını kanunnamelere koymak suretiyle, kanuna aykırı vergi alınmasının önüne geçmek istemiştir. Mesela; 1560 tarihli Malatya kanununda;“... beşde bir hasıldan gayri sabıka kırk kilede bir kile sâlâriye deyü alınurmuş mukaddemâ vilâyet kitâbet olındukda bid’atdır deyü ref’ olunmuş vâkı’a sâlâriye yalnız öşür alınan yerlerde lâzım olub livâ-i mezbûrda ziraât olunan gallât beşte bir kasım olunmağla sâlâriye zülum olmağın girü merfu’ kayd olunmuşdır, reâyâyâ aslâ salariye teklif olunmaya, reâyânın harmanları ölçüldükde öşürlerin üzerlerinde koyub zaman geçürüb sonra narh-ı rûzîden ziyade akçelerin alurlar imiş, zulm-i sarıhdır, ammâ reâyâyâ kendü öşürleri girecek mikdarı köylerinde anbar yapması lâzımdır kanun üzere anbarların yapub heman terekeleri ölçüldükde anbara iledüb ve furuhtı zamanında akreb bazara iledüb sipahisi her neye satarsa satub reâyâdan bedel-i öşür nakid akçe talep olunmaya ...”⁴⁹ denilmektedir. Bu konuda mühime defterlerinde örnek verilebilecek şu kayıtlar bulunmaktadır;

1-İbrail kadısına hüküm; “İbrail kazasındaki kefere reayasının, cizye toplamaya gelen görevlilerin ödemeleri gerekenden daha fazla akçe talep ederek kendilerine zulmetmelerinden şikâyetçi olup söz konusu cizye akçesinin, kendileri tarafından toplanıp Hazine’ye teslim edilmek üzere kendi üzerlerine deruhte edilmesi yolundaki tekliflerinin uygun görüldüğü...”⁵⁰.

2-Dukakin beyine ve Dukakin ve Prizvin kadılarına hüküm; “Prizvin kazasının cizyesini toplamakla görevlendirilen haraççının reâyâdan fazla akçe talep ettiği yolundaki şikâyetler üzerine kendisine tenbihte bulunulduğu ancak dinlemediği

hnr.199, s.146, tarih;22 L 978/19 Mart 1571; MD 12, hnr.326, s.216; MD 12, hnr.205, s.149, tarih;22, L 978/19 Mart 1631; MD 85, hnr.13, s.10, tarih;24 Ra 1040/31 Ekim 1630.

⁴⁸ BA, MD 6, hnr.101, s.58, tarih;2 Sefer 972/ 9 Eylül 1565.

⁴⁹ Göknur Göğebakan, XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560), Malatya 2002, s.416-418.

⁵⁰ BA, MD 83, hnr.47, tarih; 3 Za 1036/16 Temmuz 1627.

bildirildiğinden, haraçının teftiş olunması; halka zulmettiği sabit olursa durumunun arzedilmesi ve haracın Dukagin ve Prizvin kadıları tarafından toplanması...⁵¹.

3-Sâbika vezir olup haliyâ Aydın ve Saruhan sancaklarında muhassıl-ı emvâl olan Şems Ahmed Paşa'ya hüküm; "Aydın ve Saruhan taraflarında, halka keyfi olarak tekâlîf yüklemek, nüzüül ve sürsat gibi vergileri emredilmeden fazla tahsil etmek veya devre çıkıp ahâlînin bedava yemek ve erzaklarını almak suretiyle halka eziyet çektirdikleri bildirilen mîrîmiran ve mirliva adamları, ordu görevlileri, mütesellimler, voyvodalar ve subaşılara engel olunması ve bir yolunu bulup emir çıkartıp teftiş bahanesiyle köy ve kasabaları gezerek halka zulmeden eşkiyanın da yakalanıp haklarında gerekenin yapılması ..."⁵².

4-Davud Paşa-zade Mustafa'ya hüküm; "Üsküp sakinlerinden Takyeci Hacı Osman isimli yeniçerinin, Reisülküttap Hasan Bey'in zeameti köylerinden Barbarova köyü reâyâsını, muamele ile para vererek mağdur ettiği, şikayet edilmesi üzerine de etrafına topladığı eşkiya ile köyü basıp reâyânın koyunlarını götürüp zulmettiği bildirildiğinden, adı geçenin teftiş edilip reâyânın koyunlarının alınıp sahiplerine verilmesi ve bir daha da reâyâyâ muamele ile para verip zulmetmesine izin verilmemesi; arıca yine Üsküp'te, kendi başına yeniçeri yazıp halka zulmettiği bildirilen Debbabağzade ve Küçük Odabaşı lakaplı Mehmed'in ahvalinde o taraflarda Şark Serefi'ne yeniçeri sürmekte görevli çavuş tarafından görülmesi ..."⁵³.

5-Bilecik ve Lefke kadılarına ve kethüdâyiri olan Yazıcı-oğlı Mehmed'e ve Davud'a hüküm; "İl üzerinde devre çıkmak yasaklanmış olmasına rağmen, Bilecik, Lefke ve Eskişehir taraflarında beylerbeyi, sancakbeyi ve mütesellimler tarafından il üzerinde adamlar gönderildiği, bunların bedavadan halkın erzakını ve devr ve selamiye akçası altında paralarını alıp zulmettikleri bildirildiğinden, o taraftaki kadı ve kethüdayerlerinin bunlara engel olmaları; engel olmayıp göz yumdukları takdirde kendilerinin sorumlu tutulacağı..."⁵⁴.

6-Bolı beyine ve Taraklıborlu kadısına hüküm; "Bazı kadıların yasak olduğu halde ve devre çıktıkları, ahâlinin bedava erzaklarını aldıkları bi-namaz teftişi adı altında veya tekâlîf-i mîrî tahsili esnasında ahâlîden haksız yere ve fazladan para

⁵¹ BA, MD 7, hnr. 848, s.408, tarih;12 Şaban 975/11 Şubat 1568.

⁵² BA, MD 85, hnr. 402, s.245, tarih;26 Z 1040/26 Temmuz 1631.

⁵³ BA, MD 85, hnr. 175, s.105, tarih;28 B 1040/2 Mart 1631.

⁵⁴ BA, MD 85, hnr. 539, s.325, tarih;21 N 1040/ 23 Nisan 1631.

topladıkları bildirildiğinden, anılan kaduların bu gibi haksız işler yapmaktan vazgeçerek aldıkları paraları sahiplerine iade etmeleri; aksi takdirde cezalandırılacakları ...”⁵⁵.

E. Askeri sınıftan olanların halka karşı kötü muamele ve kanun dışı eylemleri. Bu konuda mühime defterlerinde örnek verilebilecek şu kayıtlar bulunmaktadır;

1-Selanik mollasına hüküm; “Narda’da bulunan Faik Paşa evkafının Selanik kazası dâhilindeki köylerinin mahsulüne müdahale ve reâyâsına zulmettiği bildirilmiştir. Selanik sakinlerinden Abdülvahhab’ın teftiş olunması ve zimmetinde vakfa ait zuhur eden borçlarının tahsil ve vakfa teslim edilmesi ve bundan sonrada vakıf mütevellileri tarafında tayin edilen kişiler dışında hiç kimsenin bu köylere müdahale ettirilmemesi ...”⁵⁶.

2-Kangırı beyine ve kadısına hüküm; “Sahte emir ve beratlar yazarak halka zulmettiği için Çankırı ahâlîsine şikayeti üzerine nâiblik görevinden uzaklaştırılan Bekir oğlu Ahmed isimli nâibin geri dönüp halka zulmetmeğe devam ettiğinin bildirilmesi üzerine, vilâyetten alakasının kesilip Kıbrıs’a sürgün edilmesi hakkında Sultan I. Ahmed zamanında verilen hükm-i şerifin tecdit olunduğu ...”⁵⁷.

3-Santorine kadısına hüküm; “Santorine adasının, ahâlîsinin kendilerini götürüp teslim etmek üzere maktu yüz kırk bin akçaya Değirmenlik sancakbeyi olanların adaya girmemesi, haksız yere para talep etmemesi ve reâyâyâya zulmetmemesi hususlarında kendilerine ahidnâme ve berat verildiği; ancak buna rağmen sancakbeylerinin ahidnâmeye aykırı olarak adaya girip halka zulmettikleri bildirildiğinden, Santorine kadısının sancakbeyi olanlara, ahidnâme ve berata aykırı hareket etmemeleri ve halka zulmetmemeleri hususunda sıkıca tenbihte bulunması ...”⁵⁸.

4-Rûsıkasrı kadısına hüküm; “Harem-i hümâyûn görevlilerinden dergâh-ı mualla müteferrikası musahip Bîzeban Mustafa’nın Rusıkasrı kazasındaki zeameti köylerinden Küçük Hacı’da sakin olup, reâyâyâya zulüm ve eziyette bulunduğu bildirilen Yeniçeri Ahmed’in adı geçen köyden kaldırılıp başka bir yere nakledilmesi ...”⁵⁹.

⁵⁵ BA, MD 85, hnr. 296, s.181, tarih;2 Ca 1040/7 Aralık 1630.

⁵⁶ BA, MD 12, hnr. 13, s.11, tarih; fi 19 L., sene. 1026/ 20 Ekim 1617.

⁵⁷ BA, MD 12, hnr. 173, s.116, tarih; fi 25 Zilhicce, sene: 1026/ 24 Aralık 1026.

⁵⁸ BA, MD 85, hnr. 216, s.131, tarih; fi 21 Ş., sene: 1040/ 25 Mart 1631.

⁵⁹ BA, MD 85, hnr. 407, s.248, tarih; fi 26 Z., sene: 1040/ 26 Temmuz 1631.

5-Dimetoka ve şehirköy kadılarına hüküm; “Semedire Beyi Hasan’ın voyvodaları ve sipahilerin halka zulmettikleri, mahkeme kararına uymadıkları, uygulamalar ile halka ilave vergi yükledikleri ve mal ve akçelerini zorla adlıları yolunda Belgrad, Koçanya, Rudnik, Valpova ve Srebniçe kadıları tarafından yapılan şikâyetin teftiş olunarak sonucunun bildirilmesi ...”⁶⁰.

Sonuç

Osmanlılarda zulmün men’i isimli bu çalışmada aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir;

1-Osmanlı devlet anlayışına göre, yönetici sınıfa dahil olanlar reayaya karşı iyi davranmak ve adil olmak zorundadır.

2-Reayaya yapılan haksızlık, en büyük zulüm, zulüm ise suç olarak kabul edilmiştir.

3-Osmanlı kanunnamelerinde askeri taifesinin reayayı incitmemesi üzerine birçok hüküm yer almaktadır.

4-Osmanlı Devleti’nde kanuna aykırı hareketlerden doğan tüm şikâyetler dikkate alınmıştır. Osmanlı topraklarında adaletin sağlanmasının yürütülmesi ve denetlenmesi Dîvân-ı Hümâyûn aracılığı ile olmuştur. Divan-ı hümayuna sosyal mevkii, yaşı, dini, dili, cinsiyeti ne olursa olsun, reaya-askerî, Müslim-gayrimüslim herkesin arzuhal veya mazhar sunma hakkı vardır. Bu hak ülkenin her yerinde serbestçe kullanılmış, böylece zulmün önüne geçilmeye çalışılmıştır.

5-Padişah uygun zamanlarda doğrudan doğruya halktan şikâyet dinlemiştir.

6-Şikâyet kabulü, adaletin yerine getirebilmesi için türlü haksızlığı bertaraf edebilecek mutlak bir hüküm ve güce sahip olan hükümdarın en yüksek ödevidir.

7-Adaletsizliği tespit edilen yöneticiler hakkında takibat başlatılması için Divân-ı Hümâyûndan çeşitli kimseler görevlendirilmiş veya ilgili kimse bizzat Dîvân-ı Hümâyûna çağrılarak muhakemesi yapılmıştır. Teftiş sonucunda zulüm sabit olursa hak sahiplerine haklarının geri verilmesi de emredilmiştir.

8-Osmanlı hukukunda kişiler arasındaki çatışmalar kanunnamelerle engellenmeye çalışılmıştır. Oluşabilecek herhangi bir hukukî duruma karşı açıklayıcı hükümler konulmuştur. Bu hükümler suçun şekline göre

⁶⁰ BA, MD 12, hnr. 888, s.100, tarih;27 Rebiülahir 979/ 18 Eylül 1572.

derecelenmiştir. Kişiler arasındaki hak davalarında çözüme ulaşılmayan durumlar merkeze nakledilmiştir.

9-Reayaya zulmedenlere suçun ağırlığına göre hafif ya da ağır cezalar verilmiştir. Hafif ta'zir cezalarının başın da zulüm suçunu işleyenlere "tevbihnâme" gönderilmiştir. Bazı durumlarda dayak, memurluk yerinin değiştirilmesi, görevden azil, hapis, küreğe konmak, sürgün, idam(siyaseten katl) gibi cezalara çarptırılmışlardır. Kimi zaman soruşturma yapılırken merkez tarafından bir ön tedbir olarak sanığın tutuklanması istenmiş, henüz ele geçmeyen sanıkların evleri de ihtiyati tedbir olarak mühürlenmiştir.

KAYNAKLAR

Ahşhalı, Recep, "Dîvân-ı Hümâyûn Teşkilâtı", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, c.6, s.24-33.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Müessesetü'l-Kurtuba, Kahire tarihsiz, c.3.

Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Devleti'nde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, c.6, s.40-54.

BA, MD 6, 7, 12, 83, 85.

Barkan, Ö. Lütfi, "Türkiye'de Servaj var mı idi?", *Bellekten*, XX/77-80 (1956), s.237-246.

Barkan, Ö. Lütfi, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar I*, İstanbul 1943.

Buharî, Muhammed b.İsmail, *Sahihü'l-Buharî*, (Tahkik;M.Dibulbuğa), Darü'l-İbn Kesir, Beyrut 1987.

Cin, Halil, Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 1989.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyih'ül-vüzerâ v'el-ümerâ (Devlet Adamlarına Öğütler)*, (Sad.H.R.Uğural), İstanbul 1987.

Göğebakan, Göknur, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya 2002.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2004.

İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*, İstanbul 2000.

İpşirli, Mehmet, "Arzuhal", *TDVİA*, c.3, s.447-448.

İpşirli, Mehmet, "Mahzar", *TDVİA*, c.27, s.398-401.

Kemal, *Selâfîn-nâme*, (Haz.Necdet Öztürk), Ankara 2000.

Koçibey Risalesi, (Haz. Zuhuri Danışman), Ankara 1985.

Kopruman, K.Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989.

Mumcu, Ahmet, "Divan-ı Hümâyun", *TDVİA*, c.9, s.430-432.

Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Çev. M.Ş.Çavdaroğlu), Ankara.

Osmanlı Devlet Teşilâtına Dair Kaynaklar; Kitâb-i Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimin ve Menâfi 'i'l-Mü'minin-Hırzü'l-Mülûk, (Haz. Yaşar Yücel), Ankara 1988.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (Haz. Mehmed İpşirli), Ankara 1999.

Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği; Dün Bugün Yarın*, Ankara 1981.

Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadirî) Efendi Tarihi (Metin Tahlil) I, (Haz. Ziya Yilmazer), Ankara 2003.

Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyaset-Nameleri*, İstanbul 2001.

Ünsal, Artun, *"Yurttaşlık Zor Zanaat"; 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaşa Doğru*", İstanbul 1998.